

Mahdistický chalífát v Súdánu (1885–1899) a jeho dědictví

Mahdis Caliphate in the Sudan (1885–1899) and its Heritage

Prof. PhDr. JOSEF KANDERT, CSc.

Katedra sociologie, Institut sociologických studií
Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze
Pekařská 16, 158 00 Praha 5; e-mail: kandert@fsv.cuni.cz

ABSTRAKT:

V průběhu 19. století se museli nejen súdánský muslimové, ale i muslimové obývající celý Přední Východ, vyrovnávat s narůstajícím vlivem Evropanů a tedy i s jistou emancipací místních křesťanských církví, které znala Evropa jakovýchodní křesťany. Evropským mocenským tlakem vyústil na jedné straně ve sjednocující proud různých muslimských náboženských skupin a bratrstev, na druhé straně vyvolal vzrůstající nepřítelství muslimské většiny vůči křesťanským minoritám. Něco podobného se začalo odehrávat i v Súdánu, poté, co se zde prosadila egyptská, respektive egyptsko-evropská vláda.

Na severu se vzrůstající vliv egyptských a evropských vetřelců setkával s nelibostí většinového muslimského obyvatelstva, které vidělo jak v křesťanských misionářích, tak mravech egyptských hodnostářů ohrožení svého náboženství a svých morálních hodnot. V této době vystoupil Muhammad Ahmad ibn Abdalláh (naroz. 12. srpna 1844), později označovaný jako Mahdí, tedy „bohem správně vedený“. Myšlenka ekonomické a společenské rovnosti hrála v jeho učení důležitou roli; odkazovala na jednu ze súr Koránu, kde se uvádí, že i poslední otrok je roven chalífovi. Na symbolické rovině byla tato ekonomická rovnost například vyjádřena v oděvu Mahdího stoupenců, kteří nosili svrchní košile s našitými barevnými záplatami jako znamením chudoby. Myšlenka nového uspořádání poměrů v Súdánu získávala stále více stoupenců, až dospěla centrální, chartúmská, vláda k názoru, že je třeba proti Mahdímu a jeho skupině věřících vojensky vystoupit a zlikvidovat je. Vojenský konflikt ale skončil vítězstvím mahdistů a vznikem nového státu, který přetrval patnáct let. Britské tažení proti vojskům chalífátu, v evropském chápání proti mahdistickým povstalcům, započalo roku 1897 výpadem přes hranice Egypta. Po několika menších střetnutích, v nichž byla vojska mahdistů donucena ustupovat na jih, k hlavnímu městu, došlo 2. září 1898 k rozhodujícímu střetnutí u Omdurmánu. Armáda chalífátu byla zdecimována o desítky tisíc bojovníků a Britové obnovili svou kontrolu nad Súdánem.

Vojáci vítězné, britské armády si při návratu s sebou vezli celou řadu suvenýrů, zejména trofejních zbraní, a to zejména mečů, praporů a dyk. Dnes je vyhledáme jak v soukromých sbírkách, tak i v muzeích. V České republice jsou největší sbírky těchto zbraní uloženy v Náprstkově muzeu v Praze, v Městském muzeu v Moravské Třebové a ve sbírkách zámku Opočno; jednotlivosti a drobné soubory se nachází i v dalších českých a moravských muzeích a galeriích.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Mahdí, chalífát, Súdán, muslimové

KEYWORDS:

Mahdi, Caliphate, Sudan, Muslims

ABSTRACT:

During the 19th century, not only Sudanese Muslims but all Muslims living in the Far East had to cope with the growing influence of Europeans and therefore with a certain emancipation of the local Christian churches that Europe knew as Eastern Christians. On one hand, European power pressure has resulted in a unifying stream of different Muslim religious groups and fraternities, on the other hand the result was growing hostility between the Muslim majority and the Christian minorities. And something similar began to happen in Sudan after the Egyptian, that is the Egyptian-European government succeeded there.

The growing influence of Egyptian and European intruders met in the north of Sudan with displeasure of the majority Muslim population which saw both Christian missionaries and Egyptian officials as a threat to the Muslim religion and moral values. At this time, Muhammad Ahmad ibn Abdallah (born August 12, 1844), later referred to as “Mahdi,” or “Properly Led by God,” appeared. The idea of economic and social equality played an important role in his teachings; it referred to one of the sutras of the Qur’an, where it is said that even the last slave is equal to the caliph. On a symbolic level, this economic equality was for example expressed in the clothing of Mahdi followers who wore shirts with sewn-on colored patches as a sign of poverty. The idea of a system reorganization in Sudan was gaining more and more supporters and finally the central government of Khartoum came to the conclusion that it was necessary to intervene against the Mahdi and his followers and suppress the uprising militarily. However, the military conflict ended with the victory of the Mahdists and creation of a new state that lasted for fifteen

years. The British campaign against the caliphate troops, in the European understanding against the Mahdist rebels, began in 1897 with an invasion across the borders of Egypt. After several minor conflicts where the Mahdist troops were forced to retreat south to the capital, a decisive battle occurred at Omdurman on September 2, 1898. The caliphate army of defeated, tens of thousands of its warriors killed, and the British finally regained control of Sudan.

The soldiers of the victorious British army brought home a whole range of souvenirs, especially trophy weapons, mainly swords, military flags and daggers. Today we can find them both in private collections and in museums. In the Czech Republic, the largest collections of these weapons are stored in the Náprstek Museum in Prague, the Municipal Museum in Moravská Třebová and in the collections of Opočno Castle; single objects and smaller collections can also be found in other Czech and Moravian museums and galleries.

Je tomu více jak sto třicet let, kdy oddíly súdánských mahdistů porazily zbytek britsko-egyptských jednotek v Chartúmu a město obsadily. Guvernér Súdánu, generál Charles G. Gordon, byl zabit v bojích o město (dle pověsti před svou rezidencí). Zbýlé oddíly britsko-egyptské vlády ustupovaly dvěma směry: jednak k dnešní súdánsko-egyptské hranici a za druhé směrem k jihu, tedy k hranicím dnešní Ugandy. Na severu se postup mahdistických vojsk zastavil zhruba na dnešní súdánsko-egyptské hranici, na jihu byly ustoupivší jednotky britsko-egyptské vlády neustále pod tlakem mahdistů. Bývalé hlavní město Chartúm, jako symbol egyptské či evropské, v každém případě cizí koloniální moci, bylo vítězi opuštěno či vyklizeno a v jeho blízkosti bylo založeno nové hlavní město, Omdurmán, kam se také přestěhovala většina obyvatel z Chartúmu. Mahdí, prorok a velitel vítězných vojsk, vyhlásil v zemi chalífát, teokratický stát, po vzoru prvního muslimského státu proroka Muhammada a jeho následovníků. Evropané i Egyptané byli ze země vyhnáni; na místě, tedy v Omdurmánu, zůstalo jen několik evropských misionářů, kteří následující roky prožili v jakémsi domácím vězení, tj. mohli se volně pohybovat, byli ale pod stálou kontrolou nové vlády. Jejich paměti jsou pro nás důležitým zdrojem informací o životě v nově vzniklém státě.

Území dnešního Súdánu se dostalo v 19. století do hledáčku mocenských zájmů jak egyptské vlády, která byla nominálně závislá na Osmanské říši, tak evropských mocností. Leželo totiž na průsečíku dvou linií strategického obsazování afrického vnitrozemí. Britové postupně formulovali strategii pásu svých kolonií od severu k jihu, Francouzi naopak prosazovali strategii svých kolonií od západu na východ. Není náhodou, že se oddíly obou evropských mocností setkaly roku 1898 právě na súdánském území, u města Fašody, hlavního města šiluckého státu, a to v době, kdy se Šilukové musely bránit útokům mahdistických vojsk. Podíl egyptské vlády na podrobení súdánských území byl v prvních šedesáti letech 19. století podstatný. Egyptské oddíly, pod velením egyptských a tureckých důstojníků, mezi nimiž byla řada Evropanů, ovládly v letech 1820 až 1822 podstatnou část dnešního Súdánu. Na soutoku Bílého a Modrého Nilu bylo roku 1821 založeno město Chartúm a místní obyvatelstvo se postupně dostávalo pod evropský vliv. Od 40. let 19. století mířili do Súdánu misionáři různých křesťanských řádů, započala éra loveckých výprav, které směřovaly stále více na jih a v jejich stopách následovala egyptská administrativa postupně likvidující malé státečky a náčelnictví jižního, většinou nilotského obyvatelstva.

Na severu se vzrůstající vliv egyptských a evropských vetřelců setkával s nelibostí většiny muslimského obyvatelstva, které vidělo jak v křesťanských misionářích, tak mravech egyptských hodnostářů ohrožení svého náboženství a svých morálních hodnot. Na jihu se egyptsko-evropský vliv neseťkával s tak výrazným odporem. Šilukové, Dinkové, Nuerové a příslušníci řady dalších jihosúdánských etnik uctívali celou řadu místních božstev i duchů a nové nauky křesťanských misionářů dokázali adaptovat anebo přizpůsobit svým vlastním náboženským a životním hodnotám. O osudu afrických národů se ovšem rozhodovalo především v Evropě a na konci 19. století již bylo jasné, že jih Súdánu bude francouzský anebo britský.

V průběhu 19. století se museli nejen súdánští muslimové, ale i muslimové obývající celý Přední Východ, vyrovnávat s narůstajícím vlivem Evropanů, a tedy i s jistou emancipací místních křesťanských církví, které znala Evropa jako východní křesťany. Evropský mocenský tlak vyústil na jedné straně ve sjednocující proud různých muslimských náboženských skupin a bratrstev, na druhé straně vyvolal vzrůstající nepřátelství muslimské většiny vůči

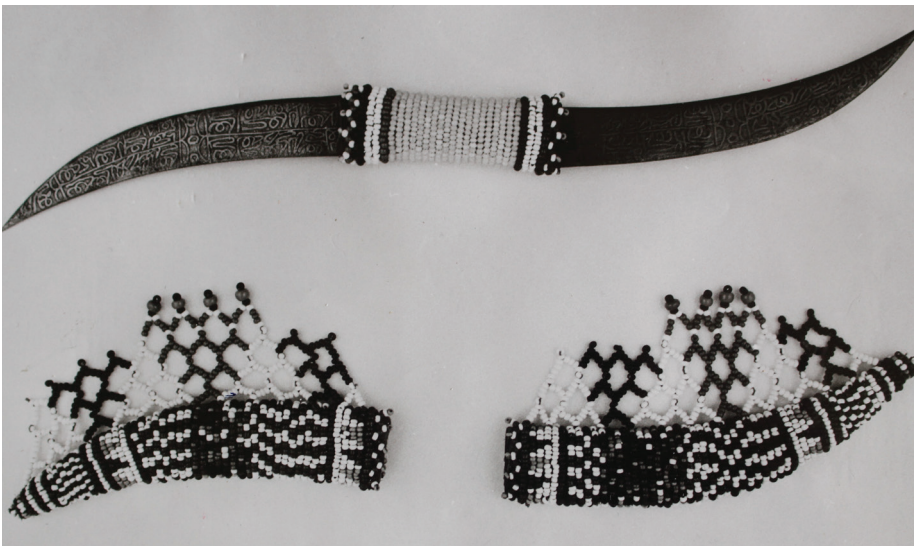
Bitva u Omdurmánu, The Century Edition of Cassell's History of England (1900). © dissolve.com

křesťanským minoritám. Toto nepřátelství bylo jednoznačně zaviněno zásahy evropských mocností do záležitostí osmanského státu; pozice židovských menšin se tehdy neměnila, respektive názor muslimů na židovské komunity zůstával stejný, protože nebyly spojovány s evropským mocenským či koloniálním tlakem. Něco podobného se začalo odehrávat i v Súdánu, poté, co se zde prosadila egyptská, respektive egyptsko-evropská vláda.

Muhammad Ahmad ibn Abdalláh (narozený 12. srpna 1844), později označovaný jako „Mahdí“, tedy „bohem správně vedený“, se v době dospělosti vydal cestou studia Koránu a dalších náboženských textů. Na konci 70. let završoval svá studia i rozjímáním a především analýzou politické a společenské situace v zemi. Činil tak v relativním klidu na ostrově Aba, obtékaném vodami Bílého Nilu. Veřejně začal vystupovat až roku 1881, kdy ve svých proslovech a kázáních kritizoval poměry v kolonizovaném Súdánu. Ve svých prvních kázáních se obrátil na malou skupinu stoupenců, kteří za ním přicházeli na ostrov. Základem jeho učení byla představa o návratu k hodnotám prvotní muslimské obce, jaká existovala v dobách proroka Muhammada a jeho prvních nástupců. Součástí jeho učení bylo i tvrzení, že současná vláda v Chartúmu nemá žádné legální oprávnění, a že tedy není jediný důvod, proč ji poslouchat. Cílem měl být samostatný stát muslimů, v čele s náboženským vůdcem, v němž by si všichni věřící byli rovni.

Myšlenka ekonomické a společenské rovnosti hrála v jeho učení důležitou roli; odkazovala na jednu ze súr Koránu, kde se říká, že i poslední otrok je roven chalífovi. Na symbolické rovině byla tato ekonomická rovnost například vyjádřena v oděvu Mahdího stoupenců (členů vznikajícího bratrstva), kteří nosili svrchní košile s našitými barevnými záplatami na znamení chudoby. Objevila se a byla také prosazována idea odevzdávání osobního majetku jako peněz nebo šperků do společných pokladnic.

Důležitou úlohu v životě členů bratrstva měla znalost svatých textů (Koránu), ale také sbírka modliteb Muhammada Ahmada Abdalláha a texty s jeho výroky, prohlášeními a citáty z jeho dopisů. Úcta k těmto textům připomínala úctu, jaké se těšily výroky a vzpomínky na život proroka Muhammada (hadíthy) v celém islámském světě. Není proto překvapením, že významná role připadala samotnému písmu, respektive textům modliteb a nejrůznějších citátů, kterými byly zdobeny nejrůznější předměty. Zvláštním případem pak byly zbraně, který se také dochovalo největší množství, a to z důvodů uvedených níže. Sečné i bodné zbraně, čepele mečů, dýk, seker a hroty kopí, byly zdobeny leptanými nápisy, v nichž se

Dvojitá dýka, mahdistický suvenýr, sbírka Národního muzea – Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur.
© Josef Kandert.

opakovala jména boží a také citáty z Mahdího výroků. Vzhledem k tomu, že někteří zbrojíři neuměli číst a psát, objevovaly se na jejich výrobcích alespoň napodobeniny skutečných textů. Zbraň s povrchem zdobeným podobnými nápisy byla nejen symbolem příslušnosti k náboženskému hnutí, ale samotný nápis byl chápán jako určitá ochrana svého majitele. Měl podobnou funkci jako jakýkoliv jiný amulet. Stejná praxe se vztahovala i ke standartám a praporům. Podle dochovaných svědectví nastupovali mahdisté do bitev pod četnými praporci, na nichž byly napsány opět citáty z posvátných (uctívaných) textů. Například Winston Churchill, který se jako dobrovolník účastnil rozhodující bitvy u Omdurmánu, uvádí ve svých pamětech, že armáda mahdistů se podobala nekonečnému moři bílých praporů ozdobených nápisy. Text jednoho z takových praporů se dochoval v zámeckých sbírkách na Opočně a zní: „Ó Alláh, ó milosrdný, ó slitovný, ó nesmrtelný, ó věčný, ó mocný, ó slitovný; není Boha kromě Alláha a Muhammad je posel boží, Muhammad Mahdí je náměstkem posla Božího.“

Myšlenka nového uspořádání poměrů v Súdánu získávala stále více stoupenců, až dospěla centrální, chartúmská, vláda k názoru, že je třeba proti Mahdímu a jeho skupině věřících vojensky vystoupit a zlikvidovat je. Proti proudu Nilu byl vyslán, ještě roku 1881, oddíl vládního vojska. Vojenské střetnutí ale skončilo porážkou trestné výpravy a tento úspěch Mahdího stoupenců byl pochopen jako zázrak a boží zásah vůči nevěřícím a špatným muslimům. Počty Mahdího věrných začaly výrazně narůstat. V následujících měsících a letech se podařilo odrazit či zlikvidovat ještě několik trestných výprav vyslaných z Chartúmu a obrana nového učení se postupně proměnila v boj za vyhnání a porážku všech jeho nepřátel. Roku 1883 dobyli Mahdího oddíly významné

město el-Obeid v provincii Kordofán. Mahdí a jeho nejbližší se během následné ofenzívy musely vojensky vypořádat nejen s chartúmským nepřítelem, ale také konsolidovat svou moc a uspořádat oddíly svých stoupců, z nichž většina nebyla profesionálními vojáky. Výsledkem bylo nové uspořádání celé armády, která byla postupně rozdělena do několika kategorií podle vojenských zdatností bojovníků. V konečném výsledku padl roku 1885 Chartúm a egyptské i britské oddíly se začaly stahovat k severním a jižním hranicím dnešního Súdánu. Mahdí přežil vítězství a nastolení samostatného, muslimského státu jen o několik měsíců a zesnul ještě v roce 1885. Po jeho smrti se ujal vlády v súdánském, nově prohlášeném chalífátu, chalífa Abdalláha ibn Muhammada.

Nový stát ovšem na severu a na jihovýchodě sousedil s mocnými nepřáteli. Na severní hranici stály oddíly egyptské a britské armády, na jihovýchodě to byla vojska křesťanských císařů etiopského státu. Zatímco na severu docházelo jen k občasným a místním střetnutím, na súdánsko-etioopském pomezí došlo k pravidelné válce. Mahdistům se ale podařilo zvítězit a etiopský císař Johannes IV. byl dokonce v bitvě zabit. Výsledkem byla více méně stabilizace provizorní hranice mezi oběma státy.

Izolace Súdánu ze severu a z jihovýchodu měla za následek omezení mezinárodního exportu, a tím i omezení nákupů ve prospěch vlády chalífátu. Britská i egyptská vláda se snažily prosadit totální embargo na jakýkoliv dovoz z mahdistického Súdánu. Jedním z důležitých zdrojů financí byla produkce arabské gummy, která je vývozním artiklem této země podnes. Súdán byl do značné míry ekonomicky soběstačný, nebyl závislý na dovozu potravin či jiných plodin a předmětů; embargo ho nejvíce postihlo v případě dovozu zbraní.

Porážka britských oddílů a zabití guvernéra britského původu byla britskou vládou chápána jako potupa a nebylo žádných pochyb, že se Britové pokusí nastolit v Súdánu opět svou moc. Toho si byla vědoma i vláda chalífátu a snažila se tedy lépe vyzbrojit svou armádu. Většina vojáků (bojovníků) byla vyzbrojena sečnými a bodnými zbraněmi – meči a kopími či oštěpy. Jen chalífova garda měla k dispozici střelné zbraně a také počet děl byl mizivý. Většina pušek byly zastaralé předovky a také děla měla daleko do rychlopalných děl Evropanů. Nejmodernější zbraně byly získávány při bojových střetnutích – byly to tedy trofejní zbraně. Vláda chalífátu se sice pokoušela získávat jakékoliv zbraně pomocí organizovaného pašování především z Předního východu a zejména z Persie, ovšem s malým úspěchem. V Omdurmánu se také ve státním arzenálu odlévala děla, ovšem zastaralého typu. Když potom, na konci 90. let, došlo skutečně ke střetnutí s britskou invazní armádou, stáli na jedné straně pěšáci a jezdci vyzbrojení meči a kopími, podporovaní několika děly, a na druhé straně pěšáci a jezdci vyzbrojení moderními puškami a pistolemi, podporovaní kulometry a rychlopalnými děly.

Britské embargo se vztahovalo nejen na jakýkoliv dovoz do Súdánu či na jakýkoliv súdánský vývoz, ale také na veškeré informace o této zemi „náboženských fanatiků a vzbouřenců“. Díky tomu toho víme o životě uvnitř chalífátu velmi málo. Vlastně jsme odkázáni jen na vzpomínková vyprávění těch několika misionářů, kteří v zemi prožili celých čtrnáct let chalífátu a kteří dodatečně publikovali svoje zážitky. Jejich obraz života v chalífátu, byť hodně kusý, se výrazně lišil od obrazu, kterým zásobovala Evropany a celý zbytek světa britská propaganda. V něm dominovala pověst o otrokářích, krvežíznivých vrahách a zarputilých nepřátelích celé evropské civilizace. Je docela zajímavé, že se tento obraz promítnul i do románu *Pouští a pralesm* Henryka Sienkiewicze (1928) nebo čtyřdílný cyklus dobrodružných románů *V zemi Mahdího* Karla Maye (1933a, 1933b, 1933c, 1934). Součástí propagandy bylo i pravidelně se vracející téma osudu křesťanských misionářů „uvězněných“ v Chartúmu.

Všechny britské desinformační akce řídil major Francis Reginald Wingate, důstojník britské tajné služby, který tak po několik let připravoval evropskou veřejnost na budoucí odvetnou výpravu, respektive na znovudobytí Súdánu. Zúčastnil se i závěrečných operací, které znamenaly konec súdánského chalífátu a dobytí příští kolonie, tj. anglo-egyptského Súdánu. Za své zásluhy byl britskou vládou náležitě odměněn; stal se guvernérem britského Súdánu.

Britské tažení proti vojskům chalífátu, v evropském chápání proti mahdistickým povstalcům započalo roku 1897 výpadem přes hranice Egypta. Vojska, pod velením generála Herberta Kitchenera postupovala podél Nilu na jih a současně, z logistických důvodů, budovala i železnici. Po několika menších střetnutích, v nichž byla vojska mahdistů donucena ustupovat na jih k hlavnímu městu, došlo 2. září 1898 k rozhodujícímu střetnutí u Omdurmánu. Citát z Churchilla: Britské ztráty činily 48 mrtvých a 400 raněných, armáda chalífátu byla zdecimována o desítky tisíc bojovníků (11 000 mrtvých a 14 000 raněných podle britských zdrojů). Britové v této bitvě poprvé nasadili v masovém měřítku těžké kulometry, které pak na dlouhá desetiletí udržovaly „Pax Europeana“ ve všech afrických koloniích, ať již britských, francouzských, německých či jiných. Politika kulometů, v románech Edgara Wallace (1933) označovaných jako „děla, co dělají ha-ha-ha“, byla následně popisována i obhajována v řadě cestopisů i dobrodružných románů a povídek. Chalífovi Abdalláhovi se podařilo z bitvy ustoupit se zbytkem své armády na jih, byl ale v listopadu 1899 zastižen u Kosti, nedaleko ostrova Aba, a v této bitvě zahynul.

Vojáci vítězné, britské armády si při návratu s sebou vezli celou řadu suvenýrů, zejména trofejních zbraní, a to zejména mečů, praporů a dýk. Dnes je vyhledáme jak v soukromých sbírkách, tak i v muzeích. V České republice jsou největší sbírky těchto zbraní uloženy v Náprstkově muzeu v Praze, v Městském muzeu v Moravské Třebové a ve sbírkách zámku Opočno; jednotlivosti a drobné soubory najdeme i v dalších českých a moravských muzeích a galeriích.

Odbyt trofejních zbraní mahdistů byl tak úspěšný, že se skoro okamžitě rozběhla místní výroba falzifikátů. Dají se poměrně snadno odlišit od skutečných zbraní: čepele jsou vyrobeny z páskové oceli a bývají kratší a oheb-

Black and White: War Albums, Soudan No. 2: Atbara.
© Harold E. Raugh.

nější. Kromě citátů náboženských textů se na nich objevují i jména Chartúmu a Omdurmánu v arabštině, někdy každé na jedné straně čepele. Na řadě z nich jsou jen napodobeniny písma a nápisů. Suvenýrové zbraně je možné poznat i podle pochev. Obvykle jsou vyrobené z krokodýlí kůže, případně z celých mláďat krokodýlů či ještěřů. Suvenýrové zbraně jsou také často kombinované do celých souprav: nejčastější je meč v pochvě spolu se dvěma dýkami v pochvách a to vše na jednom závěsu. Kovové hroty standart jednotlivých oddílů chalífátu byly zase upravovány jako dýky

a upevňovány do dřevěných či kostěných jílců.

Po pádu chalífátu totiž otevřeli Britové kolem roku 1901 až 1903 zemi a zejména jižní súdánské provincie zájemcům o lov vysoké zvěře a tak sem zaměřily lovecké výpravy evropské šlechty a dalších sportovních lovců, z nichž mnozí přijížděli až ze Severní Ameriky. Kromě loveckých trofejí si ze země odváželi i „pravé“ zbraně mahdistů a někdy i zbraně a etnografika jihosúdánských národů. Právě takového původu jsou i trofejní zbraně mahdistů, které se vyskytují v zámeckých i muzejních sbírkách České republiky.

Část vojenských oddílů bývalého chalífátu, a s nimi i někteří náboženští a političtí představitelé, ustoupila před britskými vojsky na území dnešní Ugandy a tam setrvala po několik dalších let. Teprve po roce 1905, kdy byl Súdán celý kolonizován Brity a celá střední Afrika rozdělena mezi Brity, Francouze, Belgičany a Němce, se mohly zbytky mahdistů vrátit zpátky na sever, do okolí obnoveného Chartúmu. Britská koloniální správa se totiž následně po vojenských vítězstvích snažila vymazat všechny památky na chalífát. Byla zničena hrobka Mahdího a na oslavu svého vítězného tažení byl vydán i příležitostný tisk *War Albums, Soudan No. 2: Atbara* (1899) s fotografiemi Rene Bulla, zvláštního zpravodaje časopisu *Black and White*. Počet novinových reportáží a zpráv, publikovaných napříč Evropou a Severní Amerikou, dosahuje stovek a možná i tisíců.

Britská koloniální správa se domnívala, že se s muslimským hnutím mahdistů vypořádala jednou provždy. Ovšem po ustavení samostatné republiky Súdánu se ukázalo, že někteří vysocí činitelé mladé súdánské vlády jsou členy bratrstva mahdistů, a proto myšlenka Mahdího na ustavení teokratického muslimského státu je stále živá.

LITERATURA

- Alford, H. S. L., W. D. Sword. 1898. *The Egyptian Soudan: Its Loss and Recovery*. London: Macmillan And Co.
- Bedri, Y., Scott, G. 1969. *The Memoires of Babiker Bedri*. London: Ithaca Press.
- Beška, E. 2013. Dobyte Sudánu vojskami Muhammada 'Alího (1820–1824). *Acta FF ZČU* 1, 12–35.
- Bull, R. 1899. *Black and White War Albums: Soudan No. 2, Atbara*. London: Black and White Publishing.
- Burleigh, B. 1899. *Khartoun Campaign 1898 or the Re-Conquest of the Soudan*. London: Chapman & Hall.
- Churchill, W. S. 1933. *The River War*. London: Longmans, Green and Co.
- Holt, P. M. 1958. *The Mahdist State in the Soudan 1881–1898: A Study of Its Irgins, Development and Overthrow*. Oxford: Clarendon Press.
- May, K. 1933a. *Na březích Nilu*. Praha: Jan Toužimský.
- May, K. 1933b. *Otec pěti set*. Praha: Jan Toužimský.

- May, K. 1933c. *V ebenové zemi*. Praha: Jan Toužimský.
- May, K. 1934. *Poslední otroci*. Praha: Jan Toužimský.
- Ohrwalder, J. 1892. *Ten Years' Captivity in the Mahdi Camp, 1882–1892*. London: Darf Publishers Limited.
- Rehfish, F. 1967. *Ondurman During the Mahdiya*. *Sudan Notes and Records* 48, 33–61.
- Sienkiewicz, H. 1928. *Pouští a pralesem*. Praha: Kvasnička a Hampl.
- Slatin Pasha, R. C. 1897. *Fire and Sword in the Soudan: A Personal Narrative of Fighting and Serving the Dervishes 1879–1895*. London: Edward Arnold.
- Wallace, E. 1933. *Sanders*. Praha: Karel Voleský.
- Warber, P. 1973. *Dervish: The Rise and Fall of an African Empire*. London: Macdonald & Jaynes.
- Wingate, F. R. 1968. *Mahdism and the Egyptian Sudan*. London: Oxford University Press.
- Zulfo, I. S. 1980. *Karari: The Sudanese Account of the Battle of Ondurman*. London: Frederick Warne.